

Елка МИРЧЕВА

Институт за български език – БАН

ЕДИН НАРАХ LEGOMENON ОТ СУПРАСЪЛСКИЯ СБОРНИК –

ПЖТЬОУТРОСИНА

Elka MIRCHEVA

Institute for Bulgarian Language – BAS

A NARAH LEGOMENON FROM THE SUPRASL MANUSCRIPT –

ПЖТЬОУТРОСИНА

In the vocabulary of ancient Bulgarian manuscripts (from 10th – 11th centuries) there is a redundancy of hapax legomenon, part of which is probably nonce words. The present work is devoted to the study of one of the hapax legomenon from the Suprasl manuscript – пжтьоутросина. Linguistic and cultural-historical approaches are applied in the investigation.

Keywords: Palaeoslavic studies, Codex Suprasliensis, historical lexicology and lexicography

Настоящата разработка е посветена на една рядка лексема, срещаща се в Житието на св. Дометий от Супрасълския сборник (Супр.) – композицията пжтьоутросина в следния контекст: изиди г'тови са на пжтьоутросинѣ къ ц'вароу (Супр. 216.18).

Какво означава тази лексема?

В началото кратка справка в лексикографските справочници. Фр. Миклошич не отбелязва съществуването на хапакса (Miklosich 1862–1865), въпреки че Супр. е един от неговите източници. При И. И. Срезневски (Срезневски 1902–1912), където материал от Супр. присъства непоследователно, положението е същото. За първи път пжтьоутросина се появява в

речника на Чешката академия на науките (SJS), където единственият пример, Супр. 216.18, е изтълкуван като „път, пътешествие“ със синоними път, пътешествие, шествие пътнюе. Речниковата статия се повтаря дословно в речника на Р. Цейтлин, Р. Вечерка, Е. Блахова (СС 1994: 563). В Старобългарския речник на БАН думата е представена по същия начин (СтБР 2: 556).

Какъв е текстът, в който се появява този *hapa legomenon*, как може да се обясни втората съставна част на сложната дума и какво е нейното значение?

Житието на св. Дометий

И най-напред към текста, в който тя е употребена – Житието на св. Дометий.

Синаксарите свидетелстват за съществуването на няколко светци с името Дометий. Измежду тях най-популярни са Дометий Персянин и Дометий Врач. Житийният текст от Супр. е посветен на един от последните мъченици за християнската вяра, загинал заедно с двама свои ученици по заповед на император Юлиан Отстъпник – Дометий Персянин, умр. 363 г., памет на 7 август. В гръцките сборници паметта му се отбелязва и на 4 октомври, а в славянската традиция на 23 и 24 март.

Разпространение на житийния текст в южнославянската традиция

Монографичният труд на Кл. Иванова *Bibliotheca Hagiographica Balkano-Slavica* показва, че словото не прави изключение от останалата минейна част на Супр. Повече от 200 проучени ръкописа показват, че единствен препис е този от Супр. (ВНБС: 499). Гръцкият агиографски текст *Δομέτιος καὶ δύο αὐτοῦ μαθηταὶ* е анонимен. Авторката посочва, че в *Bibliotheca Hagiographica graeca* (ВНГ) той е отбелязан с номер 561 и че във Великите Макариеви чети-минеи (ВМЧ) е издаден под дата 23 март (ВМЧ 1998: 1143–1146), но там е в друга редакция.

С незначителни изключения за текстовете от минейния дял на Супр. е характерна именно тази картина на разпространението им в славянската книжна традиция – в южнославянската единствено в Супр., а за източнославянската свидетелства огромният свод на ВМЧ, който събира в едно цяло славянските преводни и оригинални текстове в максимална пълнота (Мирчева 2011, Мирчева 2012).

Какво представлява житието на св. Дометий във ВМЧ и какво е отношението му към варианта в Супр. е тема на друго изследване. Тук ще се

отбележа единствено, че словото във ВМЧ не е друга редакция, а друг превод на гръцкия житиен текст. Освен това текстът в Супр. е системно съкращаван. На подобен подход попаднах и при друго слово от минейната част на Супр. – Житието на св. Кодрат Никомидийски (Мирчева 2015). Това обаче не е единственото, което обединява двата текста. И двете слова не следват точно определен гръцки извор, а представляват контаминация от два източника. И при Житието на св. Кодрат, и тук, при Житието на св. Дометий, заслугата за изясняването на въпроса за гръцките паралелни текстове принадлежи на Марио Капалдо. За българското издание на Супр., осъществено през 1982–1983 г., ученият си поставя за задача да издири нови по отношение на съществуващите до този момент и максимално отговарящи на Супр. извори¹ (Займов, Капалдо 1982–1983). За Житието на св. Дометий Капалдо привежда паралелни гръцки текстове, както следва: за частта от с. 214/1 до с. 216/29 ръкопис Vat. gr. 2000, 203–24. За останалата част от словото, от с. 216/30 до края, като паралелен е приведен гръцкият текст, с начало: Πολλὰ τὰ τοῦ βίου κατορθώματα ἀλλ' ἐπικίνδυνα, πολλοὶ τῶν ἀγίων οἱ κόποι, ἀλλὰ τούτων τὰ κατορθώματα ὡς φωστῆρες ἐν βίῳ ἐκλάπουσι, (Van den Gheyn 1900: 285–320). Гръцкото житие на св. Дометий от *Analecta Bolandiana* обаче е изключително обемен разказ за мъченика. От този текст в славянските версии лисват първите 20 от всичките 23 глави. Използвана е единствено финалната част на разказа – смъртта на светеца и едно посмъртно чудо. Така в славянската книжна традиция се създава нов, несъществуващ във византийските извори, при това твърде съкратен вариант на Житието на св. Дометий.

И още един извънредно важен и общ за двата агиографски текста момент, който свързва Житието на св. Кодрат и Житието на св. Дометий – и двата, направени независимо един от друг, славянски превода (Супр. и ВМЧ) се опират на една и съща контаминация на гръцки извори.

Фабулата на текста. Косвени източници

Тъй като поставената задача е анализа на един хапакс от превода на словото в Супр., *πῆγγοῦτροσινα*, се насочваме към фабулата на разказа и изясняване на въпроса кой и къде пътува в него, както и към това дали тълкуването „пътуване, пътешествие“ съответства на действителните събития, свързани със смъртта на св. Дометий.

Извънредно краткият разказ (по отношение на гръцките извори) за св. Дометий в превод тип Супр. и превод тип ВМЧ започва с пристигането

¹ Засега разполагам с наблюдения само върху два текста. Възможно е те да не единствени в това отношение, а да става дума за специален подход към текстовите версии.

на император Юлиан Отстъпник в Антиохия и оскверняването на прочутата Златна църква на Константин Велики. По-долу ще приведа в хронологична последователност фрагменти от изложението, които дават представа от развоя на събитията.

Супрасълски сборник, 214–216	ВМЧ 1143–1144
<p>юулианоу тѣгда пришедѣшоу въ антиохинскѣи градѣ. не бо кестѣ царемѣ того нарешти. добълѣкетѣ бо кемоу беззаконникомѣ и прѣстѣпникомѣ зѣвати и. зане заповѣди божиа прѣстѣживѣшоу. кемоу коумиромѣ жрѣти...</p>	<p>юуліаноу тогдѣ пришеѣш на антиохійскіи гра̃. не бо ца̃ра того именувати. двѣлѣетѣ бо емѣ беззаконника и прѣстѣтника нарицати. занеже заповѣди бжїа прѣстоупльшоу емоу. кѣмїромѣ жрѣти...</p>
<p>вѣшѣдѣ оубо въ антиохинскѣи градѣ. доброчѣстѣнѣа гонѣаше... тѣ оубо вѣшѣдѣ въ градѣ. въ црѣкѣе великѣѣ. ꙗже сѣзѣда царѣ конѣстатинѣ. оукори и беззѣствова ꙗ. конемѣ граждѣ сѣтворивѣ ꙗ. а олтарь своемоу коноу отѣлѣчи ставѣти...</p>	<p>вѣлѣѣ же въ антѣдохинскіи гра̃. перѣвѣа сирѣскїа еарѣхїа. бл҃гочестивѣа оу҃гонѣаше... сии оубв вѣлѣѣ въ гра̃ црѣкѣвѣ великоую ѿ конѣстатина ца̃ра сѣзѣаноу. разѣврати ю. и кѣнскїи асли испѣлнѣвѣ. мѣста* ст҃го трѣбника своемоу конѣ въ асли ѿда...</p>
<p>на того оубо нечѣстѣвааго рѣть вѣста отѣ асѣрии. и ноужда кемоу бѣаше ити вои. идѣштоу же кемоу на пѣть. нѣкотори прѣстѣпѣвѣше к' кемоу. навадиша на правѣдника дометѣа... и вѣшедѣшемѣ вѣша мѣжа того стѣаго. вѣдѣша и стоашѣтѣ сѣ двѣвѣма</p>	<p>се҃го оубо нечестѣва рѣть познаваа сѣрѣска и спѣстѣзааше и бѣда. излѣѣе сии на воиноу. на поутѣ же нѣцыи к кемоу прѣстоупльше правѣнагѣвѣ клѣветѣаше... и вѣлѣѣше сѣвѣше моу҃жа вѣдѣша стоашѣа сѣ двѣвѣма оучнѣкома млѣтѣоу</p>

<p>оученикома него. молитвѣш шестиаго часа творашта. и глаголаша емоу. изиди готови са на пѣть кѣ цѣсароу. онъ же не отвѣшта имъ нъ прѣвѣзи- бааше въ молитвѣ свои. и пакы ре- коша емоу. изиди готови са на пѣтьоутросиѣ кѣ цѣсароу. тоу бо приходитъ</p>	<p>шестыа години твораша. и глаголаша емоу. излѣзи дѣла и находити имъ по поутѣ цѣра ради. ѿ же ѿвѣща имъ. нъ трѣпааше въ мѣтвѣ свои. и пакы рѣша емоу излѣзи дѣла и на поутнѣмъ помостѣ цѣра ради юлиана. хощеть бо прѣйти</p>
---	---

Св. Дометий е наклеветен като християнин пред Юлиан, който нарежда той да бъде извикан при него. Тогава множество хора се стичат при светеца в пещерата, в която той се е усамотил със свои ученици. На два пъти в житието е повторен призив към св. Дометий. В превода от Супр.: изиди готови са на пѣть кѣ цѣсароу ... изиди готови са на пѣтьоутросиѣ кѣ цѣсароу. тоу бо приходитъ, а в превода от ВМЧ: излѣзи дѣла и находити имъ по поутѣ ... излѣзи дѣла и на поутнѣмъ помостѣ цѣра ради юлиана. хощеть бо прѣйти. В гръцкия текст: *Ἐξέλθε, κάμε εἰς τὴν στρωτὴν διὰ τὸν βασιλέα. γὰρ παραγίνεσθαι...* "Ἐξέλθε, κάμε ἐν τῇ ὁδοστρωσίᾳ διὰ τὸν βασιλέα. μέλλει γὰρ φθάνειν. В първия призив св. Дометий е извикан на *στρωτός*, с различие по гръцките преписи *ὁδοστρωσία*, което в Супр. е преведено с пѣть. Интересуващият ни хапакс пѣтьоутросиѣ от втория призив превежда гръцкия композитум *ὁδοστρωσία*.

Историческите събития за срещата на император Юлиан със св. Дометий намират място в книга XIII на Хрониката на Иоан Малала. Ето как той описва събитията: (юлианъ) иде с вой на пръсы силою великою и низъше прииде кѣ антиохии... ѿтѣдѣ вшедъ въ дафинъ. сътвори трѣвѣ въ аполонина... и шѣ ѿ антиохии на пръсы. мимохода коуръ градъ, и видѣ нарѣ стоащѣ оу пещери стго доментиа. и цѣлоу приемлюще и оупроси, кто ѣ. и оувѣдавъ, како чръноризецъ ѣ и к нему събирает са народъ многъ стоащѣ, хотѣ исцѣление и бвлениѣ ѿ него, поутѣ кѣ стмс доментию оулан рефендариѣ кртыяны, гла оугодити ли

ХОТА БГ҃С СВОЕМОУ, В ПЕЩЕР҃С ЕСИ ВЛѢЗЪ. ТО НЕ ОУГОЖАИ ЧЛКОМЬ, НЪ ЕДИНЬ Б҃ДОУ. И ВЪСП҃СТИ ЕМ҃С ѠВѢТЪ С҃ТЪИ ДОМЕНТИИ. БГ҃С Д҃ШС СВОЮ ѠДАВЪ, И ТѢЛО Ѡ МНОГЬ ЛѢТЪ ВЪ ПЕЩЕРИ СЪИ ЗАТВОРИХ СА. ГРАДѢЩАДОГО ЖЕ КЪ МНѢ С ВѢРОЮ НАРОДА НЕ МОГ҃С ѠГНАТИ. И ПОВЕЛѢ ПРАВЕДНАГО ЗАГРАДИТИ ОУТРЬ, ТОУ СКОНЧА СА С҃ТЪИ ДОМЕНТИИ (Истрин 1994: 305–306).

В Хрониката на Малала има отзвук от смесването на култовете на св. Дометий Персянин и св. Дометий Врач. По тази причина е споменато, че пред пещерата на светеца стоят хора, които чакат изцеление, факт, който не присъства в житийния текст. В сбития разказ на византийския хронист св. Дометий обитава пещера край град Кира, край който преминават войските на император Юлиан на път за фаталната за владетеля битка с персите. При Малала светецът не само не пътува никъде, а отказва да напусне пещерата в която е зазидан заедно със своите ученици.

Гръцките паралели

Ще проследим дали св. Дометий е приканен да се отправи на пътешествие във византийския житийния текст. И преди всичко какво е значението на *στρωτός* и на композитума *ὄδοστρωσία*. Според речниците на Лампе и Лидл-Скот-Джонс *στρωτός*, ἢ, ὄν е „покрит, настлан“, а композитумът *ὄδοστρωσία* е „настилка за пътища“. Ще приведа два примера, към които отправят лексикографските справочници. Първият е от *Dionysius Helicarnassensis, Antiquitates Romanae*: ... ἐξ ὧν μάλιστα τὸ τῆς ἡγεμονίας ἐμφαίνεται μέγεθος, τὰς τε τῶν ὑδάτων ἀγωγὰς τίθεμαι καὶ τὰς τῶν ὀδῶν στρώσεις καὶ τὰς τῶν ὑπονόμων ἐργασίας. Вторият пример е от *Strabo, Geographica*: ... ὅτι κάλλους ἐστοχάζοντο καὶ ἐρμυνότητος καὶ λιμένων καὶ χώρας εὐφυοῦς, οὔτοι προὐνόησαν μάλιστα ὧν ὀλιγόρησαν ἐκεῖνοι, στρώσεως ὀδῶν καὶ ὑδάτων εἰσαγωγῆς καὶ ὑπονόμων τῶν δυναμένων ἐκκλύζειν τὰ λύματα τῆς πόλεως εἰς τὸν Τίβεριν².

Всички употреби на *στρωτός*, които цитират лексикографските трудове, са свързани със съчинения на гръцки и римски философи и писатели, като Хераклит, Дионисий Хеликарнаски, Страбон, Йосиф Флавий. В приведените по-горе примери е използвано повтарящо словосъчетание *ὀδῶν στρώσεις* и *στρώσεως ὀδῶν*. Особено важно за нас е, че свързването на

² Приведените примери са извлечени от *The Online Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon*, който на сайта на <http://stephanus.tlg.uci.edu/lsj/#eid=1&context=lsj> има линкове с електронен корпус от изворов материал, посочен единствено като сигнатури в печатното издание на лексикографския труд.

ὁδός в словосъчетание със *στρωτός* се е специализирало се наименование за прочутите римски пътища и върви неразделно от други инфраструктурни придобивки, като водопроводите и канализациите. В същите лексикографски справочници композитумът *ὁδοστρωσία* е отбелязан единствено в друг извънредно важен паметник на римо-византийската култура – Юстиниановите закони (*Corpus Iuris Civilis*). В новела XVII, глава 4, озаглавена *Mandata principis*, се излагат задълженията на управляващите по поддържането на пътища, крепости, мостове, пристанища и т.н.: *Deinde completen etiam hinc venientes sive magistravos sive ex quolibet foro non permittere laedere nec superexigere nostros subiectos. Sed si quis adierit tale aliquid questus, hoc et exequi et indemnitate ei procurare, et neque permittere alicui proferenti praeccepta cuiuscumque fori (haec videlicet quae sollemniter diriguntur formarum et aquae causa et portuum et itinerum sternendorum et imaginum et murorum et domuum destructionis tamquam in publico factae et aliorum talium)*. В гръцкия му вариант този текст е следният: *Ἐπειτα προσήκόν ἐστί σε καί τοὺς ἐντεῦθεν φοιτῶντας εἴτε μαγιστριανούς εἴτε ἐξ οἰουδήποτε δικαστηρίου μὴ συγχωρεῖν ἀδικεῖν μηδὲ ὑπερπράττειν τοὺς ἡμητέρους ἡπηκόους, ἀλλ' εἴ τις προσέλθοι τοιοῦτό τι μεμφόμενος, τούτῳ καρ ἐπεξιέναι καὶ τὸ ἀζήμιον αὐτοῖς περιποιεῖν καὶ μηδὲ συγχωρεῖν τινι προτεινομένῳ προστάξεις οἰουδηποτε δικαστηρίου (ταύτας δὴ τὰς ἐξ ἔθους φοιτώσας ὀλκῶν τε ὕδατος ἔνεκεν καὶ λιμένων καὶ ὁδοστρωσιῶν καὶ γεφυρῶν καὶ ἐκόνων καὶ τειχῶν καὶ οἰκημάτων καταστροφῆς ὡς ἐν δημοσίῳ τόπῳ γενομένων, καὶ ἐτέρων τοιούτων) ζημιοῦν τοὺς ἡμετέρους ὑπηκόους³* (Schoell 1859: 119).

Именно в тази глава латинското *itinerum sternendorum* (изграден, постлан, павиран път) е предадено на гръцки с композитума *ὁδοστρωσία*, въпреки че в приведените по-горе примери видяхме, че същата реалия се превежда и със словосъчетание, в което съставлящите го части променят словоредата си.

Цитираните примери сочат, че независимо от това дали е предадено със словосъчетание или със сложна дума, става дума за реалия – не просто път, а специално изграден, настлан път, което са едно от големите достижения на строителството в епохата на Римската империя.

³ www.koeblerhard.de/Fontes/Novellae-CorpusIurisCivisSchoell1859pdf

Пътят, по който се движат войските на император Юлиан

В светлината на гръцките и римските извори и анализирайки смисъла на житийния текст, можем да кажем, че Юлиан Отстъпник нарежда св. Дометий да излезе от пещерата си и да дойде на пътя, по който той преминава с войските си, още повече, че неговите слуги казват на светеца, че владетелят идва насам (виж цитираните примери). По-горе цитирах начина, по който е предаден този момент в превод тип ВМЧ – *излѣзи дѣла и нахѡдити имъ по поутѣ ... излѣзи дѣла и на поутнѣмъ помостѣ цѣра ради юуліана*. Този начин на превеждане, освен, че свидетелства за превод по смисъл, не оставя съмнение, че св. Дометий е извикан от императора на пътя, по който се придвижват войските му. Преводът на Житието на св. Дометий тип Супр. явно следва буквално оригинала. В първия случай за гръцкото *στρωτός* преводачът употребява *пжтъ*. Как обаче можем да си обясним появата на странния композитум *пжтъоутросина* и неговото значение.

Композитумът

Без съмнение *пжтъоутросина* не означава „път, пътешествие“. Какво обаче е това странно образувание?

По мое мнение това е гръцко-български лексикален хибрид. Първата му съставна част, *пжтъ*, е точен превод на *ὁδός*. Втората част на гръцкия композитум преводачът оставя без превод и присъединява механично към първата. Дали „оу“ представлява съединителна гласна в сложната дума или става дума за грешка едва ли може да се отговори категорично. Съществуването на хибридни лексикални образувания в старобългарския език се потвърждава от примери като: прилагателното *притранъ* „ясен, отчетлив“ за гръцкото *τρανής* (към прилагателното е прибавена славянска представка *при-*) от Житието на Яков Черноризец от Супр. 530.11, както и от названието на утринната служба *оутросъ* срещу гръцко *ὄρθρος* в лекционните апарати на Асеманиевото евангелие и Савината книга срещу наложилите се термини *оутрънаа* и *оутръница* (поради извънредно близкия звуков състав на старобългарската и гръцката лексема за „утро“ началната част е побългарена на принципа на народната етимология) (Мирчева 2015а).

Интерпретацията на лексикален материал в историческата езиковедска наука носи редица рискове от грешки. С конкретни примери за това предупреждава Р. М. Цейтлин. Колкото по-древни са изучаваните факти, толкова по-голям кръг косвени източници трябва да бъдат вземани предвид. Изследователката посочва, че за правилното интерпретиране на слово например трябва да се изучи понятието „логос“ в античната философия (Цейтлин 1994). До този знаков пример се нарежда и хапакът от Супр. пътьоѹтросина, който се оказва гръцко-българско хибридно лексикално образуване, което не означава „път, пътешествие“, а отразява реалия – специално изграден римски път. Така в конкретния случай със странната лексема от Житието на св. Дометий за адекватния ѝ анализ са важни историческите обстоятелства, както и паралелите със съчинения на гръко-римската литературна традиция.

Несъмнено поѹтьоѹтросина не се лексикализира и остава самотна и затворена само в Житието на св. Дометий. Още в превода на текста тип ВМЧ, който по мое мнение е също древен, но последващ като поява този от Супр., е намерен друг начин за предаване на смисъла на текста. Въпреки това, по силата на факта, че е част от словния състав на Супр., композитивът е част от онези от около 10000 лексеми, формиращи словното богатство на така наречените класически старобългарски паметници (КСП) или старобългарски канон. В немалък брой от случаите обаче, в които сред ограничения до 17 ръкописа изворов материал от X–XI в. дадена дума се среща единствено в Супр., има сериозна вероятност да става въпрос не за характерна за КСП лексема, а за своеобразна преводаческа иновация, останала затворена единствено в рамките на Супр., която не продължава живота си в славянската книжнина.

Литература

- ВМЧ 1998: Die Grossen Lesemenäen des metropolitan Makarij Uspenski spisok/Великие Минеи четъи митрополита Макария. Успенский список. 12–25. März, ed. E. Weiher, O. Šmidt, A. I. Šurco. – Monumenta linguae slavice, 31, bd. 2, Weiher – Freiburg i. Br., 1998.
- Заимов, Капалдо 1982–1983: Заимов, Й., Капалдо, М. Супрасълски или Ретков сборник в два тома. София, БАН, 1982–1983. [Zaimov, Y., Kapaldo, M. Suprasalski ili Retkov sbornik v dva toma. So-fiya, BAN, 1982–1983.]
- Истрин 1994: Истрин, В. М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Репритуное издание материалов В. М. Истрина. Подготовка издания, вступительная статья и приложения М. И. Чернышевой, Изд. «Джон Уайли энд Санз». Москва, 1994. [Istrin, V. M. Hronika Ioanna Malalay v slavyanskom

- perevode. Repritoe izdanie materialov V. M. Istrina. Podgotovka izdaniya, vstupitel'naya statyya i prilozheniya M. I. Chernayshevoy, Izd. «Dzhon Uayli end Sanz». Moskva, 1994.]
- Мирчева 2011: Мирчева Е. За етапите в развитието на Преславската преводаческа и редакторска школа (Отново за Супрасълския сборник). – *Palaeobulgarica/Starobulgaristika*, 2011, № 4, 3–23. [Mircheva E. Za etapite v razvitiето na Preslavskata prevodacheska i redaktorska shkola (Отново за Suprasalskiya sbornik). – *Palaeobulgarica/Starobulgaristika*, 2011, № 4, 3–23.]
- Мирчева 2012: Мирчева, Е. CODEX SUPRASLIENSIS и BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA BALCANO-SLAVICA (некоторые размышления относительно состава одного из самых старших древнеболгарских рукописей) – В: Преткриване. Супрасълски сборник, старобългарски паметник от X век. София, Изд. Изток-Запад, 2012, 25–34. [Mircheva, E. CODEX SUPRASLIENSIS i BIBLIOTHECA HAGIOGRAPHICA BALCANO-SLAVICA (nekotoraye razmishleniya otno-sitel'no sostava odnogo iz samayh starshih drevnebolgarskih rukopisey) – V: Preotkrivane. Suprasalski sbornik, starobulgarski pametnik ot H vek. Sofiya, Izd. Iztok-Zapad, 2012, 25–34.]
- Мирчева 2015а: Мирчева, Е. Житието на св. Кодрат Никомидийски (10 март) в славянската традиция – В: Сборник в чест на проф. дфн Анисава Милтенова (под печат). [Mircheva, E. Zhitieto na sv. Kodrat Nikomidiyski (10 mart) v slavyanskata traditsiya – V: Sbornik v chest na prof. dfn Anisava Miltenova]
- Мирчева 2015б: Мирчева, Е. Свое и чуждо в изграждането на литургическата терминология в старобългарския книжовен език. – В: Сборник от VII международна конференция по лексикография, октомври 2015 (под печат). [Мирчева, Е. Свое и чуждо в изграждането на литургическата терминология в старобългарския книжовен език. – В: Сборник от VII международна конференция по лексикография, октомври 2015]
- Срезневски 1902–1912: Срезневски, И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Москва, Т. I–III, Типография Императорской академии наук, 1902–1912. [Sreznevski, I. I. Materialy dlya slovarya drevnerusskogo yazyka. Moskva, T. I–III, Tipografiya Imperatorskoy akademii nauk, 1902–1912.]
- СС 1994: Старославянский словарь (по рукописям X–XI века), Под редакцией Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки, Э. Благовой. Москва, Изд. "Русский язык", 1994. [Staroslavianskiy slovar' (po rukopisyam Kh–KhI veka), Pod redaktsiyey R. M. Tseytlin, R. Vecherki, E. Blagovoy. Moskva, Izd. "Russkiy yazyk", 1994.]
- СтбР 2009: Старобългарски речник, Т. 2 о–у. София. Изд. "Валентин Траянов", 2009. [Starob"lgarski rechnik, T. 2 o–u. Sofiya. Izd. "Valentin Trayanov", 2009.]
- Цетлин 1984: Цейтлин, Р. М. Об одном приеме анализа значения древнеболгарского слова – *Palaeobulgarica/Starobulgaristika*, 1984, № 3, 33–41. [Tseytlin, R. M. Ob odnom priyeme analiza znacheniya drevnebolgarskogo slova – *Palaeobulgarica/Starob"lgaristika*, 1984, № 3, 33–41]
- BHG: Halken, Fr. Bibliotheca Hagiographica Graeca. 1–3, Bruxelles, 1957.
- BHBS: Иванова, Кл. Bibliotheca Hagiographica Balkano-Slavica. София, АИ "Проф. Марин Дринов 2008. [Ivanova, Kl.]

- Miklosich 1862–1865: Miklosich, Fr. Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Vindobonae, 1862–1865.
- Liddell, Scott, Jones 1843: Liddel, H. G., R. Scott, H. S. Jones, A Greek-English Lexicon. Oxford, 1843.
- SJS: Slovník jazyka staroslověnského. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd, 1959–1997.
- Schoell 1859: Corpus Iuris Civilis, Editio Sexta, Volumen tertium. Iustiniani novellae, Rudolfus Schoell, 1859. www.koeblerhard.de/Fontes/Novellae-CorpusiurisCiv-isSchoell1859pdf
- Van den Gheyn 1900: Gheyan, van den I. Analecta Bolandiana, t. 19. Bruxelles, 1900, p. 285-320.
- Lampe 1961: Lampe, G. W. H, A Patristic Greek Lexicon. Oxford, 1961.